

UOT 94(479.24)

XAQAN BALAYEV

*Bakı Mühəndislik Universitetinin “Ümumi fənlər” kafedrasının dosenti,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
xabalayev@beu.edu.az*

RABİL MEHTİYEV

*Bakı Mühəndislik Universitetinin “Ümumi fənlər” kafedrasının dosenti,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
ramehdiyev@beu.edu.az*

AZƏRBAYCAN ÜMUMŞƏRQ SİVİLİZASIYASININ MƏRKƏZLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/113/5-10>

Azərbaycan tarixən zəngin mədəni irsi ilə məşhur olmuş, ərazimizdə meydana gəlmiş Şirvanşahlar, Ağqoyunlu, Səfəvi və digər dövlətlərimizdə elmə, mədəniyyətə, incəsənətə, təhsilə xüsusi önəm verilmiş, orta əsr Azərbaycan şəhərləri Şərqi yüksək inkişaf səviyyəsində olan elm və mədəniyyət mərkəzləri kimi qəbul edilmişdi. Eyni zamanda Səfəvilər dövlətində Azərbaycan dili dövlət dili statusu qazanaraq böyük bir coğrafi ərazidə hakim dillərdən biri olmuşdur. XIX yüzillikdə Rusiya və İran imperiyaları tərəfindən bölüşdürüldükdən sonra da Azərbaycan Ümumşərq Sivilizasiyaları tarixində önəmli mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdi. Rusiyada şərqşünaslıq elminin yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində azərbaycanlı alimlərin böyük xidmətləri olmuşdu. Rusiya imperiyası dağıldıqdan sonra şərq xalqları tarixində ilk demokratik cümhuriyyətin əsası məhz Azərbaycan xalqı tərəfindən qoyulmuşdu. Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920) qərb siyasi idarəçilik qaydalarını uğurla tətbiq edə bilmişdi. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası ADR-in varisi kimi uğurla fəaliyyət göstərməkdədir.

Açar sözlər: Sivilizasiyalar, Azərbaycan, mədəniyyət, şərq ölkələri, intibah dövrü.

Giriş. Zəngin tarixi keçmişə malik Azərbaycan Respublikası ən qədim dövrlərdən etibarən mədəni-mənəvi dəyərlərin geniş yayıldığı areallardan biri olmuş, ərazimizdə formalaşmış mədəniyyət ocaqları əbədi olaraq ümumdünya mədəni irsinin qızıl fonduna daxil edilmişdir. Burada meydana gəlmiş dövlətlərdə xalqların tərəqqisi naminə iqtisadiyyatın, ticarətin və mədəni qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı üçün hərtərəfli şərait yaradılmışdır. Müasir Azərbaycan ərazisində formalaşmış Manna, Atropatena, Albaniya, Səfəvilər və digər dövlətlər Şərqi mədəni mərkəzləri kimi qəbul edilmiş, onlarda elmə, incəsənətə, ədəbiyyata, sənətkarlığa, mədəniyyətə xüsusi önəm verilmişdir.

Klassik feodalizm dövründə Azərbaycan bütün şərqdə ən yüksək tərəqqi səviyyəsində olan ölkələrdən biri sayılırdı, burada elm, mədəniyyət, fəlsəfi fikir öz uğurları və nailiyyətləri ilə digər xalqların da inkişafına öz təsirini göstərmişdi. Tarixin bu dönməsində Azərbaycanda meydana gəlmiş Eldənizlər, Ağqoyunlular, Səfəvilər Şərqi ən əzəmətli və qüdrətli dövlətlərindən olmaqla yanaşı ümumşərq sivilizasiyasının inkişafına ən dəyərli töhfələrini vermişdilər. Eldənizlər dövlətinin baş memarı Əcəmi Əbubəkr oğlunun XII əsrdə inşa etdirdiyi memarlıq abidələri (onlardan Möminə Xatun Mavzoleyi YUNESKO-nun mədəni irsinə daxil edilmişdir) bu gün də dünya memarlığının nadir inciləri sırasındadır. Bu dövrdə yaşayıb yaratmış Nizami Gəncəvi isə ərəb əfsanələri əsasında yazdığı “Leyli və Məcnun” poeması ilə bütün şərqdə şöhrət qazanmışdı. Sonralıqca onun qələmə aldığı digər poemalarla (“Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə”, “Sirlər xəzinəsi”) birlikdə “Leyli və Məcnun” əsəri də şairin “Xəmsəsi”-nə (Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında bir müəllifin beş böyük məsnəvisinin məcmusu) daxil edilmişdi. Xüsusilə təqdirəlayiq haldır ki, bütün şərqdə ilk “Xəmsə”-ni məhz Nizami Gəncəvi yaratmışdır. Nizaminin ədəbi irsindən yararlanaraq Şərqi digər məşhur şairləri – Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdü bəy Şirazi, Cami, Nəvai və başqaları, öz “Xəmsə”lərini yaratmışdılar. Gürcü ədəbiyyatının nüfuzlu nümayəndələrindən olan Nodar Sisishvili isə Nizami Gəncəvinin təsiri ilə “Yeddi Səyyarə” (“Baqramquriani”) poemasını qələmə almışdır. XIII yüzillikdə Nəsi-

rəddin Tusinin rəhbərliyi ilə Marağada tikilmiş rəsədxana dövrünün ən böyük elm mərkəzlərindən biri idi. “Marağa rəsədxanasının kitabxanasında 400 min ədəd əlyazması var idi” (2, 57). Marağa rəsədxanasının elmi irsi şərqin digər məşhur astronomiya mərkəzləri olan Uluqbəy rəsədxanası, Cəypur, Pekin və bir çox Qərbi Avropa rəsədxanalarının elmi fəaliyyətinə böyük təsir göstərmişdir. Həmçinin tarixin bu dönmündən bəhs edərkən Azərbaycan-türk dilinin də inkişafını xüsusi qeyd etməliyik, dilimiz bu dövrdə bütün Yaxın Şərqdə ən işlək və geniş yayılmış dillərdən olmuşdur. Təsəddüfi deyil ki, xalqımıza məxsus ümumtürk mədəni irsinin ən parlaq nümunələrindən olan “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanı (XI-XII yüzilliklər) Azərbaycan-türk dilində yazıya alınmış ən qədim yazılı abidəmizdir. Akademik Yaqub Mahmudov “Azərbaycan tarixinin intibah dövrü” adlı kitabında yazır ki, “Kitabi-Dədə-Qorqud” boyları bugünkü nəsillərə həm də yazılı abidə kimi yadigar qalmışdır. Məşhur qəhrəmanlıq dastanımızın hələ o zaman – erkən orta əsrlərdə konkret bir müəllif tərəfindən yazıya alınması Azərbaycan türk dilinin qədim yazılı ədəbiyyat ənənələrinə malik olduğunu sübut edir” (4, 27). Lakin eyni zamanda qeyd etməliyik ki, bu zaman şərqin siyasi-kulturoloji həyatında ərəb və fars dillərinin mövqeyi hələ də güclü idi.

Qaraqoyunlu (1410-1468) və Ağqoyunlu (1468-1501) dövlətlərində Azərbaycan dilinin poeziya dili kimi yayılmasına və inkişafına qayğı göstərilə də (sarayda şeir məclisləri təşkil edən Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın özü də “Həqiqi” təxəllüsü ilə Azərbaycan dilində şeirlər yazmışdır; Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub da sarayda şeir məclisləri təşkil edir, Əlişir Nəvai ilə məktublaşırdı), ənənəyə görə rəsmi dil, dövlət dili fars dili idi. Dövlət fərmanları bu dildə elan olunurdu. Uzun Həsənin verdiyi “Qanunnamə” fars dilində idi. O dövrdə məşhur olan Nəsrin və Məqsudin mədrəsələrində tədris ərəb və fars dillərində aparılırdı. Yalnız Səfəvilər dövlətinin meydana gəlməsi ilə vəziyyət köklü şəkildə dəyişilmişdi (1, 43).

Ağqoyunlu dövlətinin yerində yaranmış yeni Azərbaycan dövləti – Səfəvilər imariyası – həm ərazicə, həm də hərbi-siyasi baxımdan Ağqoyunlular imariyasına nisbətən daha qüdrətli idi. Eyni zamanda, bu imariya bütün Yaxın və Orta Şərqdə Osmanlı imariyasından sonra ikinci böyük hərbi-siyasi qüvvə olmaqla yanaşı, Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırması ilə də əlamətdardır. Səfəvilərin əhatə etdiyi geniş ərazilərdə (İran, İraqi-Ərəb, Əfqanıstanın böyük hissəsi, Cənubi Türkmənistan, Şərqi Gürcüstan) yaşayan xalqlar arasında dilimiz əsas dillərdən (ərəb və fars dilləri ilə yanaşı) biri kimi işlədilmiş və böyük nüfuza malik olmuşdur. Beləliklə, XVI əsrdən etibarən Azərbaycan dili şərq sivilizasiyaları tarixində dövlət dili statusu qazanaraq üstün mövqeyini bərqərar edə bilmişdir. Dövlətin xarakterinə müvafiq olaraq Azərbaycan dili sarayda və orduda hakim dil idi. Mədrəsələrdə ərəb, fars dilləri ilə yanaşı Azərbaycan dilində də təlim-tədris işləri aparılırdı. Azərbaycan dili fars dili ilə yanaşı dövlət dili kimi işlədilir, diplomatik yazışmalarda istifadə olunurdu.

Səfəvilər dövləti Azərbaycan tayfalarının – Zülqədər, Əfşar, Qacar, Şamlı, Rumlu və sair tayfaların müştərək hərbi qüvvələri ilə yaradılmışdı, dövlətin iqtisadi istinadgahını zəngin Azərbaycan vilayətləri təşkil edirdi, mədəniyyət mərkəzi Azərbaycan idi, ölkənin paytaxtı Təbriz şəhəri Səfəvilər dövründə daha da tərəqqi etmiş, Yaxın Şərqin ən qabaqcıl elm və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Əhalisinin etnik və mədəni birlərbə malik əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi, onlar dövlətin siyasi həyatında rəhbər mövqə tuturdular. Hərbi komandanlıq, maliyyə işləri, vilayətlərin idarəsi və demək olar ki, bütün saray mənəbləri Azərbaycan əyanlarının əlində idi. Göründüyü kimi Səfəvilər zamanında xalqımız kifayət qədər böyük etno-mədəni ərazilərin hakim xalqına çevrilmişdi. Yaxın və Orta Şərqin bir sıra müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan xalqları məhz Azərbaycanın hakim Qızılbaş sülaləsi tərəfindən idarə olunurdu. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etməliyik ki, xalqımız hər zaman olduğu kimi, tarixin bu dönmündə də bütün başqa xalqlara qarşı öz humanist və tolerant mövqeyi ilə seçilirdi. Ümumiyyətlə, orta əsrlərin bütün Azərbaycan feodal dövlətlərində digər millətlərə münasibətdə dözümlülük prinsipi, onların mədəniyyətlərinə, adət-ənənələrinə, dini etiqadlarına hörmət edilməsi dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirilirdi. Orta əsr salnaməçilərinin əsrlərində də bu barədə məlumatlar əks olunmuşdu. Məsələn, mənbələrin birində Eldənizlər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənizlə bağlı qeyd olunur ki, “Atabəy Eldəniz xristianları sevir və ölkənin abadlığına qayğı göstərirdi, xeyirxah xasiyyəti və sülhsevərliyi ilə fərqlənirdi. Onun hakimiyyəti illərində çox ölkələrdə əmin-amanlıq hökm sürürdü” (2, 55).

Orta əsr erməni səyyahı Artyomi Araratski isə vurğulayır ki, öz sərtliklərinə baxmayaraq İran orduları (burada Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın əsasən azərbaycanlılardan təşkil edilmiş ordusu nəzərdə tutulur) heç vaxt müqəddəs yerlərə toxunmur, məbədlərə hörmətlə yanaşırlar. Xüsusilə diqqətləyiq haldır ki, orta əsr qaynaqlarında xalqımızın tolerantlığı barədə, dini dəyərlərə hörmətlə yanaşmasına dair kifayət qədər geniş məlumat vardır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, tarixi dönmənin sonrakı mərhələlərində xalqımız öz siyasi nüfuzunu sonadək qoruyub saxlaya bilmədi. I Şah Abbas hakimiyyət başına gələndən sonra Səfəvilər dövlətinin xarakterində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Sarayda, orduda farsdilli ünsürlərin rolu gücləndi, azərbaycanlılar dövlət işlərindən kənarlaşdırılır, bütün sahələrdə hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Dövlətin paytaxtı İsfahana köçürüldü, İranın daxili vilayətlərinin iqtisadi və siyasi cəhətdən əhəmiyyəti artdı. İran əyanlarına və ruhanilərinə, irandilli ünsürlərə arxalanan I Şah Abbasın islahatları nəticəsində Səfəvilər dövləti tədricən İran dövlətinə çevrildi və süqutunadək belə mahiyyətdə qaldı. Tarixi proseslərin sonrakı gedişindən məlumdur ki, Səfəvilər dövlətinə son qoyulduqdan sonra (1736-cı il) və Əfşarların qısa hakimiyyəti dövrü (1736-1747-ci illər) bitdikdən sonra Azərbaycan ərazisində müstəqil xanlıqlar yarandı. Xanlıqlar arasında gedən ara müharibələri, həmçinin digər dövlətlərin mütəmadi hərbi müdaxilələri Azərbaycanı siyasi baxımdan zəiflətməklə yanaşı xalqımızın mədəni irsinə də ciddi ziyan vurmuşdur. Bütün bunlar isə nəticə etibarilə XIX yüzillikdə torpaqlarımızın Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsinə (1813-cü ilin Gülistan və 1828-ci ilin Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycan bu iki imperiya arasında bölüşdürülmüş, Şimali Azərbaycan Rusiya, Cənubi Azərbaycan isə İran tərəfindən işğal edilmişdir) və müstəqilliyimizin böyük tarixi dövr ərzində itirilməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə xalqımızın dövlətçilik ənənələri ləğv edilmiş, ərazilərimiz Rusiya və İran dövlətlərinin əyalətinə və xammal mənbəyinə çevrilmişdi. Eyni zamanda Azərbaycanın şimalı ilə cənubu tam fərqli inkişaf yolları keçməyə məcbur edilmişdi. Bütün bunlarla yanaşı imperiyalar tərəfindən işğal edilib əsarətə məruz qaldıqda belə Azərbaycan yenə öz elmi, maarifi, mədəniyyəti, fəlsəfi görüşləri ilə Şərqdə ən öncül yerlərdən birini tutmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, bütün Rusiya imperiyasında şərqsünaslıq elminin banisi azərbaycanlı alim Mirzə Kazım bəy idi. Rusiyada şərqsünaslıq elminin yaranması və inkişafında onun çox böyük xidmətləri olmuşdu. Xüsusilə təqdirəlayiq haldır ki, o, Peterburq universitetinin şərq fakültəsinin ilk dekanı vəzifəsinə təyin edilmişdi. Mirzə Kazım bəy müsəlman hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı, İranda babilər hərəkatının, Dağıstanda Şamil hərəkatının ilk tədqiqatçılarından biri olmuş, Sədinin “Gülistan” əsərini rus dilinə tərcümə etmişdir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, Mirzə Kazım bəy təkcə Rusiyanın deyil, Avropa şərqsünaslıq elminin də inkişafına öz töhfələrini vermişdir. O, məşhur tarixi əsər olan “Dərbəndnamə”ni ingilis dilinə tərcümə edərək şərhələrlə birlikdə nəşr etmişdir. Bütün bu xidmətlərinə görə Mirzə Kazım bəy Britaniya Kral Asiya cəmiyyətinin həqiqi üzvü, Peterburq EA-nın müxbir üzvü, Kopenhagen Kral cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. Beləliklə, Rusiya və Avropa şərqsünaslıq elmlərinin inkişafında və yeni çalarlarla daha da zənginləşməsində azərbaycanlı alimin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

XIX yüzillikdə Azərbaycan mütəfəkkirlərindən və onların dünya elminə verdikləri töhfələrdən danışarkən Abbasqulu ağa Bakıxanovun adını xüsusi vurğulamalıyıq. Gəncliyində mükəmməl təhsil almış Bakıxanov fars və ərəb dillərini, klassik ədəbiyyatı, ilahiyyatı dərindən öyrənmişdi. Bakıxanov o dövrdə şərqin ən görkəmli filosoflarından biri idi. O, fəlsəfəyə və əxlaqa dair əsərləri ilə şərq fəlsəfi fikrini daha da zənginləşdirmişdi. Onun məşhur əsərləri olan “Riyaz ül-qüds”, “Təhzib ül-əxlaq”, “Kitabi-nəsayeh”, “Eyn ül-mizan” şərq fəlsəfəsinin şah əsərləri sırasında yer almışdır. Ensiklopedik zəkaya malik Bakıxanov elmin bir çox sahələri ilə məşğul olmuşdur. O, rus və Avropa mədəniyyətləri ilə tanış olmuş, onların inkişafına dəyərli töhfəsini vermişdir. Nümunə üçün deyə bilərik ki, Bakıxanov qədim yunan və ərəb astronomlarının əsərlərini oxumuş, N.Kopernik, İ.Nyuton, Q.Qaliley, İ.Kepler və başqa alimlərin əsərlərini tədqiq etmiş, dünyanın heliosentrik sistemi təlimini müdafiə edən “Əsrar ül-Mələkut” əsərini yazmışdır. Qərb coğrafiya elminin inkişafında da Bakıxanovun rolu olmuşdur. Onun “Kəşf ül-qəraib” (“Qəribə kəşflər”) əsəri Amerika qitəsinin avropalıları tərəfindən kəşfinə və coğrafi təsvirinə həsr olunmuşdur. Avropa elmi ilə yanaşı rus elminin inkişafında da Bakıxanovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onun fars dilinin qanun və qaydalarına dair yazdığı “Qanuni-Qüdsi” əsəri bütün Rusiya imperiyasında fars dilinin ilk qrammatikası dərslisi idi.

Azərbaycan Çar imperiyasının tərkibində bir əsrlik müddət ərzində qalmışdır. Rusiyanın yeritdiyi ekspansionizm və müstəmləkə siyasətinə baxmayaraq ölkəmiz bu zaman ərzində nisbətən tərəqqiyə nail olmuş, ictimai-siyasi həyatın bir sıra sahələrində ciddi dəyişikliklər baş vermişdi. Azərbaycan öz sosial-mədəni inkişaf səviyyəsinə görə şərqdə xüsusi olaraq seçilirdi. Artıq XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda milli teatrın və mətbuatın əsası qoyulmuş, kapitalist münasibətləri bərqərar olmuşdu (bir çox Asiya xalqları isə hələ də feodal qaydaları ilə idarə olunurdu). XX əsrin əvvəllərində isə Üzeyir Hacıbəyli “Leyli və Məcnun” operasını bəstələməsi ilə Azərbaycan bütün şərqdə ilk operanın vətəni oldu.

Rusiya dövlətinin tənəzzülündən sonra (1917-ci ildə V.Lenin başda olmaqla bolşeviklər çar hakimiyyətini devirmiş köhnə rus imperiyasına son qoymuşdular) Azərbaycan yenidən öz dövlətçilik ənənələrini bərpa etməyə nail oldu. 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması ilə Şərq sivilizasiyaları tarixində ilk dəfə olaraq respublikaçılıq prinsiplərini hakim tutan dövlətin əsası qoyulmuş oldu. Şərqin ilk demokratik respublikası olmaqla bərabər ADR qərb siyasi idarəçilik qaydalarını uğurla tətbiq edə bilmişdi. Burada hakimiyyət parlamentli respublika kimi uğurla fəaliyyət göstərmişdi. 1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan parlamenti Asiya xalqları tarixində ilk çoxpartiyalı sistem əsasında təşkil edilmiş qanunvericilik orqanı idi. ADR sözün həqiqi mənasında humanist prinsipləri, tolerantlığı, dini dözümlülüyü və s. vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət üçün xarakterik olan dəyərləri özünün dəyişməz dövlət siyasəti elan etmişdi. Bu baxımdan insan hüquqlarına hörmət prinsipləri M.Ə.Rəsulzadənin parlamentimizin çağırılması ərafəsində, 1918-ci il noyabrın 29-da xalqa etdiyi müraciətdə də vurğulanmışdı: “Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək üçün yaşayışımızı aqıl və insani əsaslar üzərində quraq, bir-birimizi sevak, ehtiram edək. Milli və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları bir vətənin övladıdır. Ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və öz səadətlərinə birlikdə yetişmək üçün onlar bir-birlərinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər” (3). ADR-in demokratik mahiyyətini göstərən faktorlardan biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan bütün Asiyada qadınlara seçki hüququ verən ilk ölkə olmuşdu. Göründüyü kimi, XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan bütün Asiyanın dövlətçilik tarixində mühüm rol oynamışdı. Təsədüfi deyil ki, keçən əsrin əvvəllərində İranda baş vermiş bütün inqilabların (Məşrutə inqilabı, Xiyabani hərəkatı və s.) ideoloji mərkəzi və hərəkətverici qüvvəsi Azərbaycan (Cənubi Azərbaycan) və azərbaycanlılar olmuşdur.

1920-ci ildə Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra ADR-in suverenliyi ləğv edildi. Azərbaycan yenidən öz müstəqil dövlətçiliyini itirdi və 70 il totalitar Sovet İttifaqının hakimiyyətinə qaldı. Yalnız 1991-ci ildə Sovet rejiminin dağılmasından sonra xalqımız yenidən müstəqil dövlətçiliyini bərpa etdi. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası ADR-in varisi kimi uğurla fəaliyyət göstərməkdədir. Həmçinin Sovet İttifaqının süqutu, dünyanın geosiyasi xəritəsində yeni müstəqil dövlətlərin yaranması nəticəsində və yeni geostrateji maraqlar zəminində dünya dövlətləri tərəfindən Böyük İpək Yolunun bərpası məsələsi aktuallaşdırıldı. Təbii ki, geosiyasi mövqeyi və Böyük İpək Yolunun ənənəvi tranzit maqistrallarından biri olduğuna görə Azərbaycana bu layihələrin həyata keçirilməsində mühüm yer ayrılmışdı. Məhz bu kontekstdə bir sıra Asiya dövlətlərinin qatıldığı İpək Yolunun Bərpası üzrə beynəlxalq konfrans Bakıda keçirilmişdi (1998-ci il sentyabr). Bu tədbir zamanı “Avropa-Qafqaz-Asiya” dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli saziş və Bakı bəyannaməsi imzalandı. Bu konfransda beynəlxalq təşkilatın yaradılan mənzil-qərargahı Bakıda yerləşdirildi.

Nəticə. Müasir dövrdə Avropa və Asiya mədəniyyətlərinin qovuşduğu məkan kimi Azərbaycanın rolu və beynəlxalq nüfuzu yenə də artmaqdadır. Çin dövlətinin təşəbbüsü ilə Bakıda şərqin ən qədim fəlsəfi məktəblərindən olan Konfutsi məktəbi açılmışdı. 2000-ci ildə Bakıda Türkiyənin və Mərkəzi Asiya respublikalarının dövlət rəsmilərinin iştirakı ilə ümumtürk sivilizasiyasının möhtəşəm ədəbi-tarixi abidəsi “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi təntənə ilə keçirilmişdi. Azərbaycanın YUNESCO ilə də mədəni sahələrdə əlaqələri xeyli genişlənmişdi.

Tarixin bütün dövrlərində olduğu kimi, Azərbaycanda bu gündə ərazimizdə yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların adət-ənənələrinə və həyat tərzinə hörmət prinsipləri əsas yer tutmaqdadır. Respublikamızda uğurla həyata keçirilən tolerantlıq və multikulturalizm siyasəti Avropa və Asiyanın bir çox dövlətlərinə örnək ola biləcək nümunələri özündə əks etdirmişdir. Təsədüfi deyil ki, “Azər-

baycan dünyanın humanitar kataklizmlər baş verməyən nadir ölkələrindəndir. Humanitar məsələ bu gün mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların, konfessiyanın qarşılıqlı münasibətlərini özündə ehtiva etməkdədir. Ölkəmizdə tarixən bu sahəyə ən pozitiv mövqe sərgiləndiyi üçün bu gün Azərbaycan dünyanın humanitar əməkdaşlıq mərkəzinə çevrilib” (5). Məhz bu kontekstdə Humanitar Əməkdaşlıq Forumunun ilk tədbiri 2010-cu ildə Bakıda baş tutmuşdur. Dini icmalara da dövlətimiz tərəfindən xüsusi qayğı göstərilmişdir. Bakıda Roma katolik və Rus pravoslav icmalarının kilsələri əsaslı şəkildə təmir edilib onların istifadəsinə verilmişdi. Hər iki icma bu gün də dövlətin himayəsindədir. 2014-cü il mayın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdı. Mərkəz ölkə daxilində və xaricdə multikulturalizm və tolerantlıq mövzuları üzrə maarifləndirmə layihələri həyata keçirməkdədir. Elə həmin ildə respublika prezidentinin digər fərmanı ilə multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi təsis edilmişdi. Beləliklə, Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu dövlət siyasəti nəticəsində dövlətimiz Avropa və Asiya qitələrini kulturoloji və geosiyasi cəhətdən birləşdirən məkan kimi ənənəvi geostrateji mövqeyini bərpa edə bilmişdir. Azərbaycanda müxtəlif xalqların, dinlərin və mədəniyyətlərin nümayəndələrinin azad yaşamaları və fəaliyyətləri üçün lazımi zəruri və sosial şərait yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkülü tarixindən. Bakı: Elm, 2002, 200 s.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
3. Mahmudov Y. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətçilik tariximizdə // “Dirçəliş-XXI əsr”, №7(65), iyul 2003, s.47-56.
4. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixi: erkən intibah dövrü (IX əsrin ikinci yarısı – XIII əsrin əvvəli). Bakı: Altay dünyası, 1996, 140 s.
5. Respublika News – Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasəti, cəmiyyətin həyat tərzidir, www.respublica-news.az. [20.02.2026].

ХАГАН БАЛАЕВ

*Доцент Бакинского Инженерного Университета,
доктор философских наук по политическим наукам*

РАБИЛ МЕХТИЕВ

*Доцент Бакинского Инженерного Университета,
доктор философских наук по философским наукам*

АЗЕРБАЙДЖАН КАК ОДИН ИЗ ЦЕНТРОВ ПАН-ВОСТОЧНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Азербайджан исторически славился своим богатым культурным наследием. В государствах Ширваншахов, Аггёюнлу, Сефевидов и других, возникших на нашей территории, особое значение придавалось науке, культуре, искусству и образованию, а средневековые азербайджанские города считались центрами науки и культуры с высоким уровнем развития на Востоке. В то же время азербайджанский язык получил статус государственного языка в Сефевидском государстве и стал одним из доминирующих языков на обширной территории. Даже после разделения Российской и Иранской империями в XIX веке Азербайджан смог сохранить своё важное место в истории восточных цивилизаций. Азербайджанские учёные внесли огромный вклад в создание и развитие науки востоковедения в России. После распада Российской империи азербайджанский народ заложил основы первой демократической республики в истории восточных народов. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920) смогла успешно применять правила западного политического управления. В современную эпоху Азербайджанская Республика успешно функционирует как преемница АДР.

Ключевые слова: цивилизации, Азербайджан, культура, страны Востока, Возрождение.

KHAQAN BALAYEV

*Associate Professor of Baku Engineering University
Doctor of Philosophy in Political Science*

RABIL MEHTIYEV

*Associate Professor of Baku Engineering University
Doctor of Philosophy in Philosophy Science*

AZERBAIJAN AS ONE OF THE CENTERS OF PAN-EASTERN CIVILIZATION

Azerbaijan has historically been famous for its rich cultural heritage, and in the Shirvanshahs, Aggoyunlu, Safavid and other states that emerged on our territory, special importance was given to science, culture, art, and education, and medieval Azerbaijani cities were considered centers of science and culture with a high level of development in the East. At the same time, the Azerbaijani language gained the status of the state language in the Safavid state and became one of the dominant languages in a large geographical area. Even after being divided by the Russian and Iranian empires in the 19th century, Azerbaijan was able to maintain its important position in the history of Eastern Civilizations. Azerbaijani scientists made great contributions to the creation and development of the science of Oriental studies in Russia. After the collapse of the Russian Empire, the foundation of the first democratic republic in the history of the eastern peoples was laid by the Azerbaijani people. The Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920) was able to successfully apply the rules of Western political governance. In modern times, the Republic of Azerbaijan is successfully operating as the successor of the ADR.

Keywords: Civilizations, Azerbaijan, culture, eastern countries, Renaissance.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 fevral 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 may 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Elnur Nəciyev, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.
